

Історія України

History of Ukraine

DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.18>
УДК 930.23:050:[911.3:94(477)]

Вікторія НІКІЧУК,

аспірантка кафедри історії України
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова,
Одеса, Україна

Victoria NIKICHUK,

Graduate student of the Department
of History of Ukraine,
Odesa Mechnikov National University,
Odesa, Ukraine

e-mail: vnikichuk@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2761-0223>

Відображення історичної географії України на сторінках «Киевской старины»

У статті схарактеризовані історико-географічні розвідки на сторінках наукового часопису «Киевская старина». Проаналізовані матеріали тематично поділено на три напрями історико-географічних досліджень: історична політична географія України в цілому та окремих регіонів; історична географія населення України; картографія та історична топографія міст. Встановлено, що історична географія України представлена з погляду регіональних та локальних досліджень.

Ключові слова: історична географія, «Киевская старина», картографія, історична топографія, колонізація, населення.

Reflection of the Historical Geography of Ukraine on the Pages of «Kievskaiia starina»

The article presents the reflection of historical and geographical research on the pages of the historical scientific journal «Kievskaiia starina». The analysis of the thematic orientation of the materials presented in the journal on the subject of historical and geographical component is carried out. The works related to the research of this problem are highlighted and their content is analysed. The analysed data of the journal are thematically divided into three areas of historical and geographical research – historical and political geography of Ukraine as a whole and individual region; historical geography of the population of Ukraine; cartography and historical topography of cities. Each of the directions is described on the example of specific scientific researches. It is established that the historical geography of Ukraine is presented in terms of regional and local research.

Key words: historical geography, «Kievskaiia starina», cartography, historical topography, colonization, population.

Межа XIX ст. — початку XX ст. характеризується становленням та розвитком спеціальних галузей історичної науки, зокрема історичної

географії, яка, на нашу думку, позначає зміни в історичному процесі на території України. Відповідні трансформації державних, адміністративних кордонів відбувалися як в загальному,

так і локальному контекстах. На думку історика В. Яцунського, кожен хронологічний етап має характерні особливості у дослідженнях. Означений період він вважав саме часом звернення до регіональних розвідок. Це відобразилось у дослідженнях як Західної Європи, так і Російської імперії (Яцунський В., 1963. С. 603).

Українські науковці висвітлювали свої напрацювання на сторінках періодичних видань, одним із яких був часопис «Киевская старина». Журнал виник з ініціативи київської громади та видавався у Києві з 1882 до 1906 рр., загалом світ побачило 96 томів. Він згуртував навколо себе провідні сили української наукової інтелігенції. Тут публікувалися В. Антонович, О. Лазаревський, М. Петров, О. Кістяківський, О. Левицький, І. Каманін, П. Житецький та ін. Загалом у виданні «Киевской старины» брали участь понад 450 авторів та кореспондентів. На його сторінках висвітлювалась проблематика з історії, етнографії, права, релігії, географії, історичної географії.

Історії видання «Киевской старины» та комплексному аналізу її матеріалів присвячено значну кількість наукових досліджень, зокрема дисертаційних. Актуальність вивчення цього часопису пояснюється його вагомим внеском у розвиток історичної науки, зокрема прагненням української інтелігенції до національного відродження. Серед науковців, які здійснювали дослідження журналу «Киевская старина», варто відмітити історикиню Марину Палієнко, яка у 2005 р. опублікувала монографію «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.)» і уклала хронологічний та систематичний покажчик змісту журналу (Палієнко М., 2005). Проте вивчення питань історичної географії України на сторінках журналу залишилося поверховими і не було предметом окремих розвідок.

Метою статті є характеристика висвітлення історико-географічних досліджень на сторінках журналу «Киевская старина».

За час існування часопису тематика опублікованих на його сторінках наукових досліджень залишалась здебільшого в рамках україноцентризму, зокрема звернення до минулого українського народу, його історії, культури тощо. Варто зауважити, що історико-географічна тематика також досить часто була репрезентована на сторінках видання. Публікації цієї тематики на шпальтах часопису можна умовно поділити на три групи за напрямками історико-географічних досліджень — історична, політична географії України; історична географія населення України; картографія та історична топографія міст.

Перший напрям досліджень надає відомості з історичної, політичної географії України в цілому та окремих регіонів зокрема. Загалом проблемне коло цієї групи репрезентує

інформацію щодо визначення змін в адміністративно-територіальних, регіональних утвореннях (губерніях, областях). Значна кількість досліджень, опублікованих на сторінках журналу, була присвячена вивченню різних регіонів України: Наддніпрянщини, Слобідської України, південних степів, західноукраїнських земель тощо.

Одне із таких досліджень — робота історика О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления» (1900). У тритомній праці представлена територія трьох полків Гетьманщини — Стародубського, Ніжинського та Прилуцького — впродовж 1654–1782 рр. На сторінках «Киевской старины» у кількох випусках (71–76 томи) було надруковано розділ про Прилуцький полк. На початку роботи історик давав історичний опис місцевості полку, вказував на територію, яка йому належить, аналізував перші згадки про неї та походження назви (Лазаревський О., 1900. С. 17). Схожою в історико-географічних дослідженнях є його ж робота «Полтавщина в XVII в.» (1891), де на початку автор подав історико-географічне описання краю, короткі відомості про його територію: охоплювала «міжріччя Орелі та Ворскли, поширюючись частина і на правий берег останньої, тобто займала нинішні повіти: полтавський, кобеляцький та частина константиградського. Орелью, притоком Дніпра, полк відділявся від диких степів, по яким вільно бродили тільки татари та запорожці» (Лазаревський О., 1891. С. 358).

Звернувшись до історії вивчення Правобережної України історикиня О. Єфименко й у 1894 р. на сторінках журналу опублікувала своє дослідження «Очерки истории Правобережной Украины...». Авторка звернула увагу на опис і зміну кордонів українських земель у різні часи. Як-от, дослідниця вказувала на те, що Україна приєднувалась до іншого світу гарною гористою Південною Волинною та плоскою рівниною Київського Полісся, де поряд з болотами та пісками трапляється справжня українська пшенична земля (Єфименко О., 1894. С. 389).

Варто звернути увагу на наукову дискусію в галузі історичної географії, що розгорнули дослідники П. Бурачков та П. Голубовський. Так, археолог та нумізмат П. Бурачков у своїх «Заметках по исторической географии южно-русских степей» (1886) висвітлював проблему місцезнаходження Олешків. Звертаючись до інших дослідників, таких як М. Барсов, Ф. Брун, М. Надеждін, автор критикував їх за недостовірні дані та неврахування певних особливостей. П. Бурачков вказував на те, що деякі географічні назви варто розглядати з позиції перейменування їх різними народами: «...в описі похода на половців за Дніпро через “протолчі” в 1103 р. згадується про Сутень: ідучи в полі 4 дня і прийдеши

на Сутень» (Бурачков П., 1886. С. 662). Не підлягало сумніву автора, що Сутень — це назва річки Молочної, яка у татар називалась «Суть-су», тобто «молочна». Тому і літописці також могли робити помилки, вказуючи у цьому разі на різні географічні назви. Автор аналізує походження назв і місцезнаходження інших географічних об'єктів, таких як острів Березань, місто Очаків тощо. Крім того, П. Бурачков радив дослідникам, перш ніж опікуватися визначенням місцезнаходження будь-яких географічних об'єктів, звернути увагу спочатку на сучасне розташування їх й ознайомитися з мапами та археологічними відомостями.

Вже у наступному випуску часопису історик П. Голубовський своєю публікацією «По поводу заметок по исторической географии южнорусских степей» давав відповідь на розвідку П. Бурачкова. Більше того, він погоджувався з думкою щодо неправильності походження назви Очакова як Сари-Кермен, яка у татар називалась Херсон (Бурачков П., 1886. С. 679). Однак, своєю чергою, звинувачує П. Бурачкова у недостовірності трактування розміщення половців: «...головні сили половців кочували на лівій, а не на правій стороні Дніпра. Це доведено і їх сутичками з татарами в Приазов'ї (Голубовський П., 1886. С. 170). Така наукова дискусія, розгорнута на сторінках часопису «Киевская старина», значно посилювала зацікавлення історико-географічними дослідженнями.

Другий напрям репрезентує дослідження з історичної географії населення України, зокрема вивчення різних народностей, які проживали на українських територіях, міграційних та колонізаційних процесів тощо. До таких робіт можна зарахувати працю П. Голубовського «Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире Св. (Историко-этнографический очерк)» (1888), де автор звертає увагу не лише на взаємовідносини з сусідами, але й характеризує їх за допомогою інструментарію історико-географічних досліджень. Як-от, дослідник вказував, що прабатьківщиною болгарського народу вважається місцевість біля злиття річок Кама й Волга, а в V ст. вони мешкали на березі Азовського моря та річок Кубань, Дон і Волга. В VII ст. після появи нового народу — хозар, які прийшли з Азії, болгарини змушені були мігрувати на захід. І вже згодом остаточно хозари осіли по берегах Волги, Дону, Каспійського та Азовського морів, тобто на місці болгар. Хоча історик вказує, що частина болгар все ж залишилась на цих територіях, проте більшість переселилась на Дунай (Голубовський П., 1888. С. 27).

Питання проживання переяславських торків досліджував історик А. Стороженко в однойменній статті. Посилаючись на роботу П. Голубовського «Печениги, торки и половцы до нашествия татар» (1884), автор вказував на

приналежність печенігів, торків, половців, турків-сельджуків та турків-османів до однієї сім'ї — тюркських народів. Торки ж у літописах та інших джерелах згадувались також як узи (гузи) і мешкали в X ст. на берегах Волги й Дону. А потім саме половці витіснили їх з цієї місцевості. Крім того, визначаючи ареал проживання торків, А. Стороженко на початку свого дослідження звертається до карти Переяславського повіту, до вивчення походження різних населених пунктів, тобто топонімії. Саме ці факти дають йому можливість встановити проживання торків поблизу ріки Каратувька, оскільки ця назва має тюркське походження (Стороженко А., 1899. С. 285).

Привертає увагу і замітка на сторінках журналу за 1886 р. «Два слова о цыганах в пределах бывшей Гетманщины», що вказувала на факт проживання такого етносу на українських територіях, зокрема Гетьманщини (Два слова..., 1886. С. 401–402).

Учень В. Антоновича П. Іванов розпочав кар'єру історика у Миколаєві, де працював у 1887–1893 рр. на посаді вчителя історії та географії Олександрівської гімназії. У «Киевской старине» за 1891 р. історик оприлюднив документи з архіву канцелярії миколаївського військового губернатора про переселення козаків на Тамань. Проте окрім археографічної роботи він схарактеризував документи і, власне, конкретизував територію, відведену козакам для переселення після зруйнування Січі: «Кінбурська сторона землі, ... від Буга по морю до Дністра лінією, на карті позначеною, і до того ж додавався округ Єнікольський з Таманом» (Іванов П., 1891. С. 134). А в попередньому випуску журналу історик опублікував розвідку про переселення заштатних церковників у Новоросію при Катерині II (Іванов П., 1891).

Досить повно представлена на сторінках журналу «Киевская старина» тематика колонізації більшості регіонів Наддніпрянщини, зокрема Лівобережної та Слобідської України, Новоросійського краю тощо. До таких розвідок можна зарахувати дослідження В. Сторожева «К вопросу о южнорусской колонизации» (1890), М. Молчановського «Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк колонизации» (1896), Д. Багалія «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры» (1889), М. Петрова «К истории колонизации Слободской Украины» (1888) тощо (Палієнко М., 2005. С. 452).

Третій напрям історико-географічних досліджень представляє інформацію щодо картографії та історичної топографії міст як нового напрямку історичної географії. Кожне місто як політичний, адміністративний, економічний, культурний центр навколишньої округи формується через розбудову цілісного масиву споруд, обмеженою конкретною територією. Отже, за такої локації міста на його подальший розвиток потужно

впливають географічні умови, що для кожного поселення є унікальними. І саме топографічні дослідження дають змогу визначити зазначені особливості. Зазвичай топографічні огляди містили і картографічний матеріал.

На сторінках «Киевской старины» особливий інтерес становлять топографічні дослідження Запорожжя, реалізовані Д. Яворницьким. Як-от, у статтях «Топографический очерк Запорожья» (1884) та «Остров Хортица на реке Днепре» (1886) автор надавав відомості про природу, її особливості та вплив на заселення цих територій, аналізував зміну історичних кордонів зазначених місцевостей (Яворницький Д., 1884; 1886).

Не менш цікавими є топографічні та історичні описи різних населених пунктів, зокрема Києва, Кременчука, Полтави, Переяслава, Печерська тощо.

Приміром, М. Петров опублікував роботу «К истории топографии Печерска и Клова», у якій схарактеризував значення топографії та порівняв два існуючих рукописних креслення Печерська й близьких до нього місцин. Одне з креслень датувалося 1713–1715 рр., а друге — 1719 р. Ці креслення давали можливість порівняти території та простежити зміни, які сталися з ними за кілька років (Петров М., 1896. С. 17).

Цикл наукових статей, присвячених топографії, опублікував на сторінках журналу історик М. Андрієвський: «Перепетовское поле: разыскание в области летописной топографии, с приложением карты» (1882); «Летописный Юрьев на Роси (Топографическое разыскание с приложением карты)» (1883); «Давыдова Боженька» (Из летописной топографии киевского Полесья)» (1885) (Палієнко М., 2005. С. 11).

Саме картографія уможливило унаочнення напрацювань дослідників і репрезентацію доробку у формі карт. На сторінках журналу «Киевская старина» досить рідко, але все ж траплялись публікації картографічного матеріалу. Особливої уваги вартий текст «Описание атласа XVIII в., подаренного черниговской гимназии князем Н. П. Голицыным». Він є описом атласу Малоросії з мапами й планами міст, створеного в 1778 р. за наказом малоросійського генерал-губернатора, графа П. Румянцева. Атлас містить 16 позицій, із яких 3 карти та 13 планів. Як-от, Генеральна карта Київської губернії, поділена на 10 полків, Карта Малоросії, поділена на 15 полків, та Генеральна карта Малоросійської губернії (Описание, 1890. С. 131–132).

У 1883 р. у одному із випусків була опублікована карта запорозьких поселень за Дунаєм як додаток до публікації «Задунайская Сечь» Ф. Кондратовича. Сама публікація не містить

історико-географічних напрацювань, а представлена розповідями козаків, проте карта унаочнює саме відомості про ці поселення, надаючи загальні уявлення про них (Кондратович Д., 1883. С. 66).

Іноді на сторінках журналу могли друкуватись замітки і щодо відомостей картографічного характеру. Так, приміром, 1899 р. в одному з номерів часопису було опубліковано замітку про те, що місцева видавнича фірма в Чернівцях надрукувала невелику розфарбовану мапу Буковини з «малоросійським текстом». Ця мапа передбачалася для користування на уроках у середній школі. Крім того, така ж карта була ще й німецькою та молдавською мовами (Карта, 1899. С. 94). Або ж схожа замітка щодо карти Подільської єпархії, опублікована в 1898 р. У замітці зазначалося, що на мапі позначено всі населені пункти губернії з особливими помітками міст, містечок і сіл, що мають церкву. Карту склав учитель Каменецького духовного училища С. Біднарівський (Карта, 1898. С. 7).

Таким чином, наповнення журналу «Киевская старина» демонструє окрім висвітлення загальних тенденцій історичного розвитку українського народу звернення до історико-географічних досліджень. Загалом цю тематику можна поділити на три напрями: історична, політична географія України в цілому та окремих регіонів; історична географія населення України; картографія та історична топографія міст. Перший напрям репрезентував переважно вивчення регіональної історії, тоді як цілісна загальноукраїнська територія представлена не була. Важливе наукове значення мала дискусія, розгорнута на сторінках журналу між дослідниками П. Бурачковим та П. Голубовським щодо застосування теоретичних методів в історико-географічних дослідженнях. Другий напрям висвітлював напрацювання в галузі історичної географії населення України, зокрема дослідження стосувались переважно питань проживання різних народів на українських територіях та колонізаційних процесів. Картографія та історична топографія міст представлена третім напрямом історико-географічних досліджень. Ця група наукових розвідок торкалася локальної історії, зокрема вивчення розташування різних міст, встановлення топографічної карти їхньої місцевості тощо. Ця група досліджень унаочнювала основні тези науковців картографічним доповненням.

Загалом проаналізовані дослідження, репрезентовані на шпальтах часопису «Киевская старина», зробили значний внесок у формування та розвиток історичної географії України як науки.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бурачков Пл. Заметки по исторической географии южнорусских степей. *Киевская старина*. 1886. Т. 14, № 4. С. 659–683.
- Голубовский П. Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире Св. (Историко-этнографический очерк). *Киевская старина*. 1888. Т. 22, № 7. С. 26–68.
- Голубовский П. По поводу заметок по исторической географии южнорусских степей (Ответ г. Бурачкову). *Киевская старина*. 1886. Т. 15, № 5. С. 168–173.
- Два слова о цыганах в пределах бывшей Гетманщины. *Киевская старина*. 1886. Т. 16, № 10. С. 401–402.
- Єфименко О. Очерки истории Правобережной Украины (по И. Ролле). *Киевская старина*. 1894. Т. 45, № 6. С. 387–413.
- Иванов П. Переселение запорожцев на Тамань. *Киевская старина*. 1891. Т. 34, № 7. С. 133–141.
- Иванов П. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II. *Киевская старина*. 1891. Т. 33, № 5. С. 288–297.
- Карта Буковины. *Киевская старина*. 1899. Т. 64, № 2. С. 94.
- Карта Подольской епархии. *Киевская старина*. 1898. Т. 61, № 4. С. 17.
- Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам). *Киевская старина*. 1883. Т. 5, № 1. С. 27–66.
- Лазаревський О. «Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления». Том 3: Прилуцкий полк. *Киевская старина*. 1900. Т. 69, № 5. С. 1–16; № 6. С. 17–32.
- Лазаревський О. Полтавщина в XVII в. *Киевская старина*. 1891. Т. 34, № 9. С. 357–374.
- Описание атласа XVIII в., подаренного черниговской гимназии князем Н. П. Голицыным. *Киевская старина*. 1890. Т. 29, № 4. С. 131–147.
- Палієнко М. «Киевская старина» (1882–1906): Систематичний покажчик змісту журналу. К.: Темпора, 2005. 608 с.
- Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.). К.: Темпора, 2005. 384 с.
- Петров М. К истории топографии Печерска и Клова. *Киевская старина*. 1896. Т. 53, № 4. С. 17–22.
- Стороженко А. Где жили переяславские торки? *Киевская старина*. 1899. Т. 64, № 2. С. 283–290.
- Яворницький Д. Остров Хортица на реке Днепре. *Киевская старина*. 1886. Т. 14, № 1. С. 41–90.
- Яворницький Д. Топографический очерк Запорожья. *Киевская старина*. 1884. Т. 9, № 5. С. 33–54.
- Яцунский В. К. Историческая география, история географических открытий и краеведческая историография. *Очерки истории исторической науки в СССР* / под ред. М. Н. Тихомирова (глав. ред.). Т. I. Москва: Наука, 1955. С. 568–572.

REFERENCES

- Burachkov, Pl. (1886). Zаметки po istoricheskoi geografii yuzhnorusskikh stepei. *Kievskaiia starina*, 14, 659–683 [in Russian].
- Golubovskii, P. (1888). Bolgary i khazary, vostochnyie sosedi Rusi pri Vladimire Sv. (Istoriko-etnograficheskii ocherk). *Kievskaiia starina*, 22, 26–68 [in Russian].
- Golubovskii, P. (1886). Po povodu zametok po istoricheskoi geografii yuzhnorusskikh stepei (Otvét g. Burachkovu). *Kievskaiia starina*, 15, 168–173 [in Russian].
- Dva slova o tsyganakh v predelakh byvshei Getmanshchiny (1886). *Kievskaiia starina*, 16, 401–402 [in Russian].
- Efimenko, A. (1894). Ocherki istorii Pravoberezhnoi Ukrainy (po I. Rolle). *Kievskaiia starina*, 45, 387–413 [in Russian].
- Ivanov, P. (1891). Pereselenie zaporozhtsev na Taman. *Kievskaiia starina*, 34, 133–141 [in Russian].
- Ivanov, P. (1891). Pereselenie zashatnykh tserkovnikov v Novorossiiu pri Ekaterine II. *Kievskaiia starina*, 33, 288–297 [in Russian].
- Karta Bukoviny. (1899). *Kievskaiia starina*, 64, 94 [in Russian].
- Karta Podolskoi eparkhii. (1898). *Kievskaiia starina*, 61, 17 [in Russian].
- Kondratovich, F. (1883). Zadunaiskaia Sech (po mestnym vospominaniiam i rasskazam) [Karta zaporizhskykh poselen za Dunaiem]. *Kievskaiia starina*, 5, 27–66 [in Russian].
- Lazarevskii, A. (1900). “Opisanie Staroi Malorossii. Materialy dlia istorii zaseleniia, zemlevladieniia i upravleniia”. Tom 3. Prilutskii polk. *Kievskaiia starina*, 69, 1–16; 17–32 [in Russian].
- Lazarevskii, A. (1891). Poltavshchina v XVII v. *Kievskaiia starina*, 34, 357–374 [in Russian].
- Opisanie atlasa XVIII v., podarennogo chernigovskoi gimnazii kniazem N. P. Golitsinym. (1890). *Kievskaiia starina*, 29, 131–147 [in Russian].

- Paliienko, M. (2005). «*Kievskaiia starina*» (1882–1906): *Systematychnyi pokazhchyk zmistu zhurnalu*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Paliienko, M. (2005). «*Kievskaiia starina*» u hromadskomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Petrov N. (1896). K istorii topografi Pecherska i Klova. *Kievskaiia starina*, 53, 17–22 [in Russian].
- Storozhenko, A. (1899). Gde zhili pereiaslavskie torki? *Kievskaiia starina*, 64, 283–290 [in Russian].
- Yavornitskii, D. (1886). Ostrov Khortitsa na reke Dnepre. *Kievskaiia starina*, 14, 41–90 [in Russian].
- Yavornitskii, D. (1884). Topograficheskii ocherk Zaporozhia. *Kievskaiia starina*, 9, 33–54 [in Russian].
- Yatsunskii, V. K. (1955). Istoricheskaia geografiia, istoriia geograficheskikh otkrytii i kraievedcheskaia istoriografiia. In M. N. Tihomirov (Ed.) *Ocherki istorii istoricheskoi nauki v SSSR*, Vol. I, pp. 568–572, Moscow: Nauka [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 10.02.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)